

JUDITINE METAMORFOZE
(MARULIĆ – GAVRAN – SENKER)

Cvijeta Pavlović

UDK: 821.163.42.09-13 Marulić, M.
Izvorni znanstveni rad

Cvijeta Pavlović
Filozofski fakultet Zagreb
Z a g r e b
cvijeta.pavlovic@ffzg.hr

Polazište rasprave o Juditinim metamorfozama dvije su misli, jedna Marka Marulića, druga Mirka Tomasovića. Marulić zapisuje: *Evo bo historiju tuj svedoh u versih, po običaju naših začinjavac, i jošće po zakonu onih starih poet, kim ni zadovoljno počitati kako je dilo prošlo, da mnoge načine obkladaju, neka je vičnije onim ki budu čitati, naslidujući umitelnu sredbu raskošna kuhača ki na gospockoj tarpezi ne klade listo varene ali pečene jistvine, da k tomu pridaje saprana i paprana i inih tacih stvari da slaje bude onim, ki su prišli blagovati...*¹, dakle posebice dio, u tumačenju Nikice Kolumbića: »koji se ne zadovoljavaju samo time da kazuju kako se odvijala radnja već upleću mnoge postupke kako bi bilo ugodnije onima koji će je čitati, nasljedujući vješt red raskošna kuhara koji na gospodskoj trpezi ne stavlja (na stol) samo kuhane ili pečene jestvine već im pridodaje šafrana, papra i drugih takvih stvari.« U nastavku Marulić veli: »Evo Vam dolazi Judita, lijepo urešena, puna slave i dike. Lijepo je primite...«²

U tom kontekstu vrijedno je sljedeće zapažanje Mirka Tomasovića: »Spjev je već Marulićev naraštaj prihvatio kao klasično djelo, vrijedno divljenja i oponašanja, pa je tako Marulić ohrabrio pisce, potaknuo jezičnu i pjesničku samosvijest.« I dalje: »Uporabom antičkih ukrasa i referencija u izvedbi spjeva, petrarkističkim natuknicama po renesansnom ukusu u risanju Judite, žene-ljepotice,

---

¹Marko M a r u l i ć: *Versi harvacki (izbor)*, Erasmus naklada, 1996, str. 17.

²Marko M a r u l i ć, op. cit., bilješka 1, str. 16.

napravio je bitan, povijesni odmak od domaćih srednjovjekovnih opjevatelja srednjovjekovnih svetačkih legendi.«³

Budući da je *Judita* kao književno djelo, i Judita kao književni lik, doživjela svojevrstu renesansu u XX. i XXI. stoljeću, tek predstoje opsežnija istraživanja recepcijskoga aspekta, analize koje bi vodile računa o horizontu očekivanja suvremene publike, koje bi dale odgovor na pitanje jesu li naši suvremeni autori uspjele i jesu li uopće nakanili poslati vlastito viđenje Judite u bijeli svijet da naiđe na opće odobravanje, s marulićevskom porukom: »Lijepo ju primite...«

Uzimajući u obzir recipijenta suvremenih inačica Judite, potrebno je za nj koristiti nešto širi naziv te umjesto očekivanoga čitatelja, imati u vidu čitatelja-gledatelja, ali i slušatelja. Naime, iako će za ovu prigodu pažnja biti usmjerena na dvije izrazito književne Judite XX. i XXI. stoljeća, na roman *Judita* Mire Gavrana i prikazanje *Judit* Borisa Senkera, valja imati na umu da postoji još jedan literarni žanr koji je posljednjih godina vrlo važno poglavlje komparativnih analiza, a to je libreto, te uz njega tekstovi koji su nastajali za scensko ili koncertno izvođenje u fuziji s glazbom. Takva nova čitanja Marulića ponudili su tijekom XX. stoljeća Vojmil Rabadan i Boris Papandopulo, Dunja Robić i Milutin Vandekar te Frano Parać u mediju glazbenih vrsta, a opere kao osobite komunikacije s publikom. Vojmil Rabadan i Boris Papandopulo oblikovali su oratorij *Marulova pisan* (1970.), na koju se nadovezuje Paraćeva *Missa Maruliana* (1993.), a Juditinim likom su se posebice u opernim dimenzijama pozabavili Vojmil Rabadan (u jednom prizoru svoje kantate ili scenskoga oratorija pisanoga za Splitsko ljeto 1970.), zatim Dunja Robić (u dosad neizvedenoj operi za koju je libreto napisala 1993.), te Frano Parać u svečarskoj prigodi za operu *Judita* objavljenu 2000. g. Lik neobične žene, kakva je Judita, u dekonstrukcijskom svijetu umjetnosti XX. stoljeća, čini se, uspio je sačuvati vrijednosti i uvjerljivost junaka. To potvrđuje najnovije glazbeno-scensko uprizorenje, glazbena monodrama Katarine Livljanić *The Agony of Judith* (*Juditina agonija*) na tekst Marka Marulića praižvedena u koncertnoj dvorani Purcell Room u Londonu 26. travnja 2006. Nije naodmet naglasiti da se sva glazbeno-scenska djela, koja izravno ili aluzivno koriste lik Judite, oslanjaju na spjev Marka Marulića, uporabljajući ga kao znak nacionalnoga naslijeđa, dakle uvelike i faktor sjedinjavanja. No svaki od libretista, slijedeći, osim svjetonazorskih i umjetničko-osobnih, i poetičke, strukturalne i tehničke zahtjeve žanra, stavlja glavni lik i njegovu priču u novu intertekstualnu poziciju.⁴

U proteklih petnaestak godina znanost je uvelike rasvijetlila nedoumice oko nastanka i značaja spjeva Marka Marulića. Posljedice transpozicije biblijske legende u epsku pjesničku tvorevinu renesansne formacije vidljive su u kompozicijsko-strukturnom aspektu *Judite* kao biblijsko-vergilijanskoga epa, ali

³Tonko M a r o e v i ć i Mirko T o m a s o v i ć: *Marko Marulić začinjavac*, u: Marko M a r u l i ć, op. cit., bilješka 1, str. 8-9.

⁴Iva G r g i ć: »Marulova *Judita* i hrvatski libretisti«, *Colloquia Maruliana* XI, Književni krug – *Marulianum*, Split 2002, str. 501-510.

i u posveti i marginalnim bilješkama.⁵ Marulić je svjestan da je njegovo djelo artificijelno; svjestan je zanatske strane posla, pa razotkriva tj., jezikom formalista rečeno, ogoljava vlastiti postupak, upućuje na kôd, ne doduše onako kako ćemo to čitati u znatno mlađih Marulićevih kolega, no ipak prvi u hrvatskoj književnosti, tematizirajući svoje djelo, motreći ga kao artefakt i kao estetski objekt.⁶ Suvremena znanost o književnosti proglašava neupitnom Marulićevu vještinu transformacije historiografskih i hagiografskih matrica u književna djela: Marulićevi postupci osigurani su općim znanjem, pretpostavkom da je većina »likova« uglavnom unaprijed poznata, odnosno da su priče preuzete, postoje u kontinuiranom obliku koji garantira njihovu cjelovitost.⁷ Biblijska fabula postala je pjesnička kompozicija u renesansnom smislu riječi, pod utjecajem književnoteorijskog pravila imitacije, što je István Lőkös ilustrirao usporedbom s brušenjem dijamanta: dijamant kao mineral prirodni je dragi kamen, a brušeni dijamant je već nakit.⁸ Tu prevladava osnovni mehanizam »supstitucije« teksta predložka, u čijoj se prvoj fazi očituje supresija, potiskivanje predložka, a zatim adicija retorički transformiranih ili transstiliziranih sadržajnih jezgri.⁹

Za hrvatsku kulturu i povijest književnosti Marulićev spjev *Judita* prerastao je čak i samu biblijsku priču o Juditi pa je postao novim ishodištem za nove transpozicije XX. i XXI. stoljeća, tzv. postmodernizma u glazbeno-scenskoj umjetnosti i književnosti. U kratkom su vremenskom razmaku nastale čak dvije nove književne inačice »istine« o Juditi, obje usredotočene na sudbinu junakinje, zadržavajući pritom naslov koji odmah uspostavlja intertekstualnu vezu s renesansnom Marulićevom *Juditom*. Miro Gavran objavio je godine 2001. prigodno obljetnički, svečarski, svoje viđenje poznate »istorije svete udovice« i naslovio ga: *Judita*, pa je odmah u zagrade stavio i napomenu (roman), nadopunu očito potrebnu, prvo, da ne bi izazvao nedoumicu čitatelja, budući da djelo izlazi jasnim povodom, a drugo, da i književna vrsta bude signal novosti, kako u odnosu na renesansni ep, tako možda i u odnosu na sâm, pretežito dramski, Gavranov opus. Godine 2004. Boris Senker objavljuje trilogiju *Tri glavosjeka*, među kojima prvo mjesto zauzima *Pobjednica Judit*. Senker umjesto standardiziranoga oblika »Judita« zadržava izvorni Marulićev oblik naslovljavanja svoje junakinje, dakle Judit; po uzoru na Marulićev ep, u paralelizmu prema tekstu: *Libar Marka Marulića*

⁵ Bratislav L u č i n: »O marginalnim bilješkama u *Juditi*«, *Colloquia Maruliana* V, Književni krug, Marulianum, Split 1996, str. 38.

⁶ Lahorka P l e j i ć: »Posveta *Judite*«, *Colloquia Maruliana* VII, Književni krug, Marulianum, Split 1998, str. 143.

⁷ Andrea Z l a t a r: »Transformacije hagiografske matrice u Marulićevu djelu *De Institutione bene beateque vivendi per exempla sanctorum*«, *Colloquia Maruliana* X, Književni krug – *Marulianum*, Split 2001, str. 85.

⁸ István L ő k ö s: »Fabulae i apocrypha: estetska determinacija u starozavjetnoj *Knjizi o Juditi*«, *Colloquia Maruliana* XI, Književni krug – *Marulianum*, Split 2002, str. 44.

⁹ Andrea Z l a t a r: »Transformacija biblijskog predložka u Marulićevoj *Juditi*«, *Colloquia Maruliana* XI, Književni krug – *Marulianum*, Split 2002, str. 53.

Splićanina u kom se uzdarži istorija svete udovice Judit u versih harvacki složena kako ona ubi vojvodu Oloferna po sridu vojske njegove i oslobodi puk israelski od velike pogibli, s iznošenjem kratkoga sadržaja, puni naslov Senker i vizualno oblikuje kao *Prikazanje kreposna života, junačkih djela i blage smrti te uznesenja u povijest pobjednice Judit*, gdje je uočljiva interferirajuća asocijativnost; u impressumu upućuje na zajedničko biblijsko ishodište: *Neovjeren prijepis starozavjetne knjige načinjen u Zagrebu A. D. MMII*; vrsnom odrednicom (prikazanje) uklapa svoju inačicu u kontekst Marulićevih scenskih tekstova, redom prikazanja, a pritom si i sâm autor zadaje okvire pomalo izvan uobičajene kazališne prakse svojega doba.

Predmet obrade ovom prilikom ne će biti poznata dramska adaptacija Marulove *Judite* koju su sačinili Marin Carić i Tonko Maroević,¹⁰ jer su prilagodbe podvrgnute drukčijim zakonitostima, ali valja spomenuti da je dio kritike toj prilagodbi zamjerio da su u postupku erotizacije Juditine motivacije pretjerali. Posebno je zanimljivo da je erotizacija odlika i Gavranove i Senkerove priče o Juditi, ali dvadesetak godina nakon Carić-Maroevićeve prilagodbe erotizaciju više nitko oštrije ne zamjera.¹¹ Problem razumijevanja suvremenih pristupa književnom tekstu, a poglavito književnomu liku, ukoliko on nosi vrijednost spomenika kulture nedavno je jasno formulirala Gorana Stepanić, koja prepoznaje dva ekstremna stajališta u književnoteorijskim krugovima: puristički krugovi, uglavnom semiotičke struje vide likove kao puke tekstualne konstrukcije. Oni postoje jedino u tekstu; jedine njihove osobine (crte) koje su nužne za tekst jesu one koje pokreću radnju. Ovakva stava držali su se uglavnom naratolozi u dvadesetom stoljeću. Stajalište suprotno tome zauzele su »realističke«, »mimetičke« struje, koje gledaju na likove kao na imitaciju zbiljskih osoba (a književnost kao imitaciju zbilje). O likovima se, drže predstavnici takvoga gledišta, može govoriti i odvojeno od priče u kojoj se pojavljuju, kao da imaju vlastit, o tekstu neovisan život. Na taj način otvaraju se vrata spekulacijama o skrivenim motivima lika, njegovoj »psihološkoj biti«, njegovu ukusu, alternativnoj sudbini (primjerice, što bi lik učinio da su okolnosti u kojima se našao bile drukčije) i sl. Moguću pomirbu tih dvaju krajnjih stajališta nudi razlikovanje dvaju vidova djela: priče i teksta.¹²

Još uvijek postmodernistički početak XXI. stoljeća u djelima Gavrana i Senkera ogleda se kroz stavljanje težišta na priču, kojoj odnos prema tekstu stoji kao *ornatus*. Priča je područje u kojemu ta dva autora traže izazov i izazivaju čitatelja. Oba autora spremno odgovaraju na očekivanja suvremene publike, ali su njihovi tekstovi istodobno neobično pogodni za najpomodnija čitanja suvremenih teorija književnosti. Pomak koji se događa u njihovim pričama

¹⁰ Tekst objavljen u *Mogućnostima* 1979, te u knjizi Tonka Maroevića *Dike ter hvaljenja*, Logos, Split, 1986.

¹¹ Iva G r g i ć: op. cit., bilješka 4, str. 504.

¹² Gorana S t e p a n i ć: »Karakterizacija likova u *Instituciji* i *Evandelistaru* – može li lik probiti granice žanra?«, *Colloquia Maruliana* X, Književni krug – *Marulianum*, Split, 2001, str. 87.

korespondira u nevjerojatno visokom stupnju s trendovima u znanosti o književnosti.

Književna teorija daje nam na raspolaganje nekoliko književnokritičkih aparata kojima bismo mogli pristupiti analizi i interpretaciji Marulićeve *Judite*. Istodobno, *Judite* Mire Gavrana i Borisa Senkera kao da su u potpunosti nastale po njihovoj mjeri, pri čemu tekstovi nipošto nisu posljedica teorijskih dominantni, nego su odraz zanimanja koja prevladavaju u naše doba, a iz kojih su i nastale teorije o kojima je riječ. Psihoanalitička kritika, feministička kritika i rodni studiji (*genre studies*), novi historizam i kulturalni studiji, svakako su književnoteorijski pravci koji su danas najviše u optjecaju. Ako tome pribrojimo još ne sasvim (barem u nas) teorijski iscrpljene dekonstrukcioniste i poststrukturaliste, popis mogućih metodologijskih polazišta nipošto nije zanemariv. Sama Judita, kao obrada biblijske priče, bez obzira na to govorimo li o Maruliću ili o Gavranu i Senkeru, o renesansi ili postmodernizmu, neobično je pogodna, s jedne strane za psihoanalitičku kritiku i feminističku analizu, a s druge za pristup novoga historizma.¹³

Pripustiti Juditu pod vlastitu »strihu«, kao što je ona »nigda pribivala u Betuliji pod svojom«, što Marulić zagovara u posveti Balistriliću, konačna je svrha (*causa finalis*) Marulićeva pjesničkoga pothvata. Prihvatiti Juditu pod svoju »strihu« znači, Marulićevim rječnikom izraženo, *nasljedovati Juditu* kao uzor i primjer, utjelovljenje kršćanskih krijeposti. Judita je tako u kršćanskome horizontu: *imago virtutis*.¹⁴

Miro Gavran i Boris Senker relativiziraju takvu Juditinu simboliku. Miro Gavran romanom *Judita* usredotočio se na drugi dio toga općeg mnijenja te se odlučio smjelo napasti tezu da Judita u suvremenim interpretacijama povijesti (i legendi) može stajati kao *imago virtutis*. Boris Senker u *Pobjednici Judit* naprotiv ne dovodi u pitanje Juditinu krijepost, nego se poigrava pitanjem koliko je mudro ili pametno nasljedovati ju, budući da se krijepost u ovozemaljskim uvjetima repetitivno zatire, kako pokazuje povijest civilizacije.

Privučen upravo tim pitanjem, Branko Jozić razložno je dokazao u kojoj je mjeri Marulićeva *Judita* prikazana kao *miles Christi*, što je odgovaralo »duhu vremena« i očekivanju čitatelja te je kao takva *Judita* doživjela zavidnu povijesnu recepciju u Hrvata. U snažno izraženom kontrastu sudbine moćnih, drskih i poročnih te pobožnih, poniznih i krjeposnih Marulić je kao vrstan psiholog dao odgovor na uvijek otvoreno pitanje: ima li svrhe obuzdati porive ili se valja predati uživanju svega što se od života može ugrabiti.¹⁵ U središtu Marulićeve refleksije jest čovjek kao etičko biće. Elementi dogmatske teologije i moralne filozofije isprepleću se i tvore cjelinu, svijest i životni stav mudra čovjeka. Za Marulića u

¹³ Andrea Zlatar: op. cit., bilješka 9, str. 47.

¹⁴ Ružica Pšihl: »Treba li Marulićeva *Judita* alegorijsko tumačenje?«, *Colloquia Maruliana* XI, Književni krug – *Marulianum*, Split, 2002, str. 183.

¹⁵ Branko Jozić: »Marulićeva *Judita* kao *miles Christi*«, *Colloquia Maruliana* XI, Književni krug – *Marulianum*, Split, 2002, str. 202.

konačnici istinska se mudrost sastoji u vjerovanju i predanju Kristu. Međutim, Marulić je daleko od shvaćanja prema kojima se spasenje postiže prosvjetljenjem, gnozmom, ili samom milošću i vjerom.¹⁶ Za Marulića su važna djela.

Gavran i Senker preuzimaju sâm herojsko djelo kao neupitno, no pažnju obraćaju na motivaciju i psihologizaciju Judite i ostalih likova, baveći se onim što je bilo suvišno za *res gestae*, onim što je u starozavjetnoj priči i u Marulića ostalo u sjeni. U toj sjeni suvremeni hrvatski autori traže prostor za svoju priču ili, usporedbe radi, ako već i Marulić govori o urešenom ruhu svoje Judite, moglo bi se reći da Gavrana i Senkera zanima podstava.

Marulićev ep *Judita* uvelike nasljeduje starozavjetnu fabulu, ali razvedenu povijesnu sliku koja se iz nekoliko kronotopskih rukavaca slijeva u legendu o junakinji iz Betulije renesansni pisac sižejno mijenja tamo gdje biblijskom tekstu nedostaje linearnosti i jedinstvenosti. Na taj način Marulić pišući prvi ep na hrvatskom jeziku odmah postiže najviši stupanj biblijsko-vergilijanskoga žanra renesansnog profila, kojemu je načelo gradbe red i sklad, koji se u narativnom vidu ističe visokim stupnjem motivacije. Biblijska *Knjiga o Juditi* i Marulićeva *Judita* započinju prikazom asirskoga tabora s Nabukodonozorom i njihove vojne na čelu s Holofernom protiv Zapada, ali će se Biblija usredotočiti na paralelizam stanja i prikazivati asirska osvajanja te odmah zatim odjeke prodiranja neprijatelja u prostorima koji će tek kasnije postati okosnicom pripovijedanja, tj. pripovjedač će dva poglavlja posvetiti opisima straha i molitve u Judeji (Jeruzalemu i Betuliji), da bi se potom vratio na Holofernov tabor u kojemu se održava glasovito savjetovanje, i nakon kojega će Ahior biti predan Izraelcima. No Marulić, premda spominje Jeruzalem u 2. pjevanju nižući također slike prodora asirske vojske, Betuliju uvodi tek u trenutku kad za to postoji čvrst motivacijski sklop – u trećem pjevanju kad je Akior prognan iz asirskoga tabora upravo u Betuliju.

Iz istoga razloga Marulić pet biblijskih poglavlja raspoređuje u šest pjevanja s drukčijom akcentuacijom. Fabularni lûk doseže kulminaciju dekapitacijom asirskoga vojskovođe pa će taj događaj renesansni pjesnik izdvojiti u samostalno pjevanje (*Libro peto*), ali će s druge strane peto biblijsko poglavlje o proslavljanju pobjede Judejaca te Juditinoj starosti i smrti, koji se dijeli na tri potpoglavlja, Marulić izrazitije sažeti u završno pjevanje (*Libro šesto*), organizirano statički, s laudama, katalozima, rekapitulacijom i velikim vremenskim sažimanjima.

Miro Gavran odabire retrospektivnu metodu prikaza poznate fabule, u kojoj kroz ispovjedni ton junakinje otvara prostore za nove motivacijske veze. Koristeći Marulićev motiv povjeravanja priče papiru [... *jere konac viju počitan'ju tomu, / Juditi u komu slava će bit dokol / svitu zemaljskomu počne gorit okol. / Ako li daj dotol dokle zemlja ova / bude na karte sfolj slovinjska čtit slova.* (VI, 434-438)], koje implicira čitatelja i priču dostojnu vječnosti, Gavran gradi roman *Judita* u okvirima ispovijedi sa zavjetom velike tajne, za buduće naraštaje – nakon smrti heroine: i ona svoju intimnu inačicu povijesnih događaja povjerava papiru. Naoko

¹⁶ Branko J o z i ć: »Philosophia Maruliana«, *Colloquia Maruliana IX*, Književni krug – *Marulianum*, Split, 2000, str. 482.

suprotno Marulićevoj, Gavranova Judita čuva svoju priču za sebe dijeleći ju samo s papirom u (psihoanalitičkom) uvjerenju o oslobađajućem učinku ispovijedi, no to je samo krinka, u povijesti književnosti poznat mistifikacijski trik »pronađenog rukopisa«, iza kojega stoji uvjerenje o vrijednosti odaslane priče, svojevrsne apoteoze pisane književnosti, koju Gavran dijeli s Marulićem.

Juditina ispovijed provokativna je već od prvih stranica, jer polazi od rušenja općih mjesta i uvriježenih predodžaba o elementima poznate legende. Roman, koji svojim formalnim slobodama omogućuje brza premještanja u prostoru i vremenu, u prvom poglavlju izokreće poznatu perspektivu: umjesto objektivnog epskog pripovjedača, pripovijeda sama junakinja, umjesto kronologije ona nam nudi dvostruku analepsu, umjesto veličine, ona razotkriva svoje strahove, slabosti i nezadovoljstvo. Najprije ju čitatelji upoznaju kao udovicu, retrospekcijom, od trenutka udovištva do »sadašnjosti« u kojoj obrazlaže razloge svojega povjeravanja mogućem čitatelju, po kojemu slijedi drugi retrospektivni lûk, velika biografska analepsa, kojom kronološki iznosi događaje najprije od djetinjstva do udovištva (unutarnja analepsa: I – VII. poglavlje), a zatim događaje koji su uslijedili nakon početne fabularne situacije, tj. od udovištva kronološki nadalje do trenutka kad odlučuje zapisati svoju priču (vanjska analepsa, VII – XX. poglavlje), a završni dio rezerviran je za dvojbe i nemire, te konačno molitvu. Juditino razotkrivanje oslikava napaćenu dušu u svijetu zabrana i prisile, u vremenu u kojemu je žena manje vrijedno ljudsko biće, u kojemu je svakodnevica bol, gorčina, tuga i poniženje.

Prikazanje kreplosna života, junačkih djela i blage smrti te uznesenja u povijest Pobjednice Judit Borisa Senkera djelo je koje je nastajalo na prijelazu iz XX. u XXI. stoljeće, započeto uoči Marulićevih obljetnica 2000. i 2001, a nastavljeno nekoliko godina poslije.¹⁷ Drugim riječima, prikazanje je nastajalo neovisno o romanu i, obrnuto, gotovo istodobno i bez namjere da si oponiraju.

Dramska inačica također je izgrađena u retrospekciji, pa bi se moglo zaključiti da je na prijelazu XX. u XXI. stoljeće najzanimljivije osvrnuti se na prošlost, baciti pogled unazad uz relativizaciju povijesnih danosti. No Senkerovo prikazanje održava čvršću vezu s Marulićevom *Juditom*, i u sadržajnom i u strukturnom pogledu, od retuširanih do parodiranih mjesta. Središtem smještenim u lik Judite i njezinu priču, Senker je poput Gavrana usredotočen na Betuliju, a izlazak Judite iz grada ujedno je i trenutak promjene mjesta radnje tj. prelaska pripovijedanja na topografiju Holofernova šatora. Ali dok se Gavran, u razvedenom memoarskom pripovijedanju u kojemu je samo jedan govornik, posvetio prostoru protivnika u pet poglavlja (XIII-XVII), Senker vojnički logor prikazuje u samo jednoj slici (VI), pa kao i Marulić, unutar jedinstveno uobličena susreta odmjerenom vodi čitatelja/gledatelja do kulminacije – ubojstva asirskoga vojskovođe.

¹⁷ Te podatke precizirao je autor, kojemu zahvaljujem na razgovoru o djelu.

Prikazanje zadržava marulićevsku uravnoteženo zgusnutu kompoziciju, s tim da umjesto šest ima sedam prizora, no sedmi je prizor povratak na početnu situaciju, prizor koji zaokružuje priču o prošlosti i vraća je na trenutak u kojemu je započela analepsa. Okvir je poeta u funkciji ornatusa, prsten koji je tretiran kao element izvan same »istinite priče pobjednice Judit«.

U odnosu na ep i roman, prikazanje kao mimetička književna vrsta gradi odnose kroz naglašene iskaze dramskih osoba. Senker obuhvaća različite razine njihova razlikovanja, razdjeljujući ih na dva pola po obliku govora: Judita govori u prozi, njezini protivnici (u Senkerovu prikazanju to su Ozija i Ahior) stihom. Analiza leksika zahtijevala bi posebnu obradu, a dala bi zanimljive rezultate i pokazala do koje je mjere Senker višestruko označio razlike između dva tabora: Judite i Glasa s neba, s jedne, te Ahiora i Ozije, s druge strane. *Pobjednica Judit* predstavlja dvije varijante legendarne prošlosti, onu koju iznosi Judit kao činjeničnu istinu, i onu koju mijenjaju oni koji preživljuju i kroje povijest, dakle onu koja je u tom friziranom obliku došla do našega doba. Uz to ujedno iznosi drukčiji koncept junaka/junakinje, kakav nije bio moguć u narativnim vrstama, epu i romanu. Ep svojim objektivističkim pripovijedanjem oslikava »mušku«, izvanjsku povijest; roman razotkriva »žensku«, skrivenu priču, ali u tom nastojanju za sobom povlači samu Juditu i udaljuje ju od značenja i odlika tradicionalnoga heroja, čineći ju nesigurnom, bojažljivom patnicom koja je bliža parametrima lirskoga svijeta. Senkerova Judita je kao i Gavranova prikazana u svjetlu novih, dosad nepoznatih i provokativnih činjenica, no ona zadržava značaj heroine, ona ne mora biti emotivno krhka zato što je žena, nego je lik koji zadržava epsku dimenziju, ženamučenica, dosljedna, hrabra, odlučna.

Boris Senker u pothvatu prijenosa narativnoga teksta u prikazivački ponudio je vrlo zanimljivo rješenje. Koristeći se dijegetičkom (epskom) popudbinom, Senker ju je vješto upleo u mimetičko ruho. Riječ je o scenskom djelu, koje je međutim jednako bogato za čitatelje, a poznavatelji Senkerova opusa znaju kakve sve začine autor rezervira za čitatelje, dok gledatelji ostaju ipak (ponekad nažalost) prepušteni vještini redatelja. No usprkos očekivanoj mimezi, *Pobjednica Judit* ostaje naglašeno dijegetički tekst. U drami postoji niz pripovjedača koji se izmjenjuju u pričanju i prepričavanju, dok dijaloški dijelovi služe kao humorni predah i prijemnica događajnosti. Često je didaskalijski određen nemimetički način, pa primjerice u četvrtom prizoru stoji: »Ovdje JUDIT, u udovičko ruho odjevena, izroni iz tog mraka i govori glasom ugođenim za pričanje ili pjevanje uspavanke.«

Senker je preokrenuo uobičajene kvalitete Marulićeva teksta. Struka se jednoglasno složila da je Marulić iznimnu dinamiku ostvario smislom za dramatičko pa ne treba čuditi da je ep doživio velik broj kazališnih adaptacija.¹⁸

---

¹⁸Antonija B o g n e r - Š a b a n: »Prva kazališna *Judita*«, *Colloquia Maruliana* III, Književni krug – *Marulianum*, Split, 1994, str. 165-172.

Marulićev smisao za dijaloško razvidan je već u kvantitativnim omjerima: »Od 2.126 stihova Marulićeva spjeva, njih 839, znatno više od jedne trećine, donosi upravni govor likova, monologe i dijaloge bitne za odvijanje radnje i razumijevanje zapleta. Premda ostale stihove epa ne možemo svesti na isključivo deskriptivne, poučne i nabožne funkcije, činjenica je da narativnu strukturu također najbolje otkrivamo iz razgovornih stihova, na taj način su najčešće riješena i glavna konfliktna mjesta.«¹⁹ Senker pak za kazališne daske odabire junakinju koja pripovijeda, a scenski prikaz služi joj kao pratnja. Za razliku od adaptacija koje su iz epa crpile dramsku građu, tj. ono što je odgovaralo pozornici, *Prikazanje pobjednice Judit* pokazuje kako je moguće na pozornicu izvesti epsku građu i pritom zadržati epsko rodoslovlje teksta.

Posebno je zanimljivo izdvojiti kroz kakve je metamorfoze prošla središnja junakinja da bi se prilagodila postmodernističkom shvaćanju junaka ili lika, i da bi mogla funkcionirati u suvremenim prikazima povijesnih događaja, što će reći – u povijesti bez patosa.

Biblijska Judita je udovica u žalosti, mudra žena plemenita srca, kako ju naziva Ozija, ali i žena zamamnih usana, zamamne riječi, kako vidi samu sebe. Preobučena se preobrazuje u ljepoticu, razotkriva svoju ljepotu, zadivljuje njome, osobito ljupkošću lica, pa je i neprijatelj osjetljiv na ženu koja je plemenita izgledom i lijepo zbori, Holoferno slavi ljepotu njezina lika i mudrost razlaganja – Judita ljepojka izaziva žudnju. Ona se pouzdaje u Boga, snažna i pribrana, vješta sačuvati svoju krijepost: »Jer je moje lice zatravilo Holoferna na propast njegovu, nije zgriješio sa mnom te me tako nije osramotio ni okaljao.« Iz protivničkoga tabora dakako da je ponuđeno naličje njezina djela: Judita je podmukla, a k tome idejni tvorac ratnoga lukavstva: ona naime predlaže da Holofernovu glavu objese na krunište zidova Betulije. Ona je slava Jeruzalema, ponos Izraela, uzvišena dika roda svojega.

Već spomenutom metodom adicije i adjekcije, Marulić kreće od biblijskih epiteta i stvara renesansnu emfazu ideje Ljepote: ponavljajući biblijski rječnik, Marulić ga nadograđuje čistoćom i poštenjem, smionošću i znakovitom usporedbom – ona je za Marulića odlučna poput sokola, koji zna da ga čekaju ptići da ih nahrani:

Kako kada sokol uhvati lovinu
zav'je se više skolj, side na visinu,
ne pustiv živinu iz nohat, ku je jal,
dokla dopre stinu gdi je gnizdo svijal.
Hrlo ti je lital, da se napitaju
ptići, jerbo je znal da lačni čekaju.

(Libro peto, 251-256)

¹⁹ Tonko M a r o e v i ć: *Dike ter hvaljenja*, Logos, Split, 1986, str. 135.

Roman *Judita* Mire Gavrana interiorizira sliku junakinje pa budući da nam je priča ispriповijedana u prvome licu u obliku povjeravanja tajni, nemamo epsku podjelu na povijesne protivničke tabore, nego potpuno nove odnose, o čemu je uvelike ovisan i postupak kojim autor opisuje Juditu. Ona je udovica koja je pronašla mir, ona je napačena duša, čije postupke svi pogrešno tumače: »U mom ravnodušju svi iščitаше zadivljujuću snagu i vjeru u Gospoda, nitko odsutnost ljubavi.« Ona je prelijepa, no njezina je glavna odlika šutljivost i osamljenost. Homodijegeza ucrtava intimni svijet bića koja su u biblijskom vremenu bila podređena: suprotno biblijskim epitetima i Marulićevoj kanonizaciji, Gavrana *Judita* nedvosmisleno okrutno određuje prostor žene: žena je manje vrijedna, ona je potrebna u svojim funkcijama prema muškarcu: ona je predviđena da bude majka i supruga. Mladen Parlov podrobno je odredio ovaj segment u cjelokupnom Marulićevom djelu, dakako imajući u vidu i značaj biblijskih poruka te pokazao zašto Marulić poput svojih učitelja, osobito sv. Jeronima, prikazuje ženu kao izvor napasti za muškarca.²⁰ Ako je, s jedne strane, čovjek svoga vremena, s druge je Marulić i muškarac koji piše o ženi. U splitskoj sredini Marulićeva vremena, a time i kod samoga Marulića, žena i njezina uloga u društvu još je uvijek više srednjovjekovna, nego renesansna. Premda se Marulić svjesno trudi da mjestimice nadiđe uobičajenu sliku o ženi, ipak kroz njega progovara muškarac koji je baštinik stoljetne tradicije što se o ženi negativno izražavala.²¹ Za Miru Gavrana može se reći: ako je on muškarac koji piše o ženi, ipak je i čovjek svojega vremena u kojemu je uputno, čak politički korektno, iskazati odmak od takvog historijskog predstavljanja žene. Stoga određivanje Judite kao umnije, odabrane, drukčije žene, koja nije poput ostalih žena, prati i blaga ironija prema vremenu i kritičnost prema takvim društvenim uvjetima i položaju lika, osobito u epizodi iz Juditina sjećanja na kažnjenu preljubnicu kojoj je tijelo, za razliku od preljubnika Eliaba, osobito izmrcvareno prije kamenovanja, jer je to kao žena »zaslužila«.

Pod utjecajem psihoanalize Juditino djelovanje Gavrana tumači kroz djetinjstvo i odrastanje, a pišući svoju ispovijest pod zavjetom istine, u okvirima memoara ona priznaje svoje svetogrдне misli. (Ovdje će se prema purističkom semiotičkom načelu navoditi primjeri iz samoga teksta, kao zatvorenoga svijeta Gavrane inačice Judite.) Judita je lik koji je upoznao bol, gorčinu, bijes, poniženje, prijevaru već u ranoj mladosti. Ona strepi pred svojim mužem, ali kao udovica spoznaje svoje sebeljublje. No njezina je najveća tajna strast i ljubav koju je doživjela u šatoru Holofernovu, dok se u njezina neprijatelja pretvara veliki svećenik Joakim iz Jeruzalema, koji preuzima ulogu krojača istine. Uz očekivane opise Judite, čija ljepota zasljepljuje i svodi na dječju pamet, žene ljepše od svih žena, časne, pametne, odlučne, odabrane i uzvišene, Juditi je otvoren prostor za osjećaj užasa i jeze, srama i nesreće. Judita ostaje sâma, prisiljena pristati na laži o svojem pothvatu, sužanj potrebe naroda za postojanjem svetice i junakinje.

²⁰ Taj aspekt nije još u potpunosti istražen, jer istraživanja Vinka Grubišića upućuju na moguće drukčije Marulićeve izvore.

²¹ Mladen Parlov: »Lik žene u misli Marka Marulića«, *Colloquia Maruliana* XIII, Književni krug – *Marulianum*, Split, 2005, str. 293-313.

Još neki od novih elemenata Gavranova romana jesu surovost religijskih zakona i običaja, te beskrupulozna politika, a posljednje će posebno privući Senkera u dvoznačnom prikazu *Pobjednice Judit*. Dok je Gavran šokirao čitatelja tajnama Juditina intimnoga svijeta, Senker ga zabavlja parafrazama vremenom istrošenih opisa i odnosa. Prikazanje započinje »blagom smrću« – dakle, Senkerova je Judita mrtva, netom preminula, a zapravo ubijena, otrovana. Ona progovara ustajući iz groba, ali o njoj doznajemo i od njezinih ubojica, dakle tradicionalnom (epskom) podjelom izraženo, iz perspektive protivnika i protivničkoga tabora. I Senker poput Gavrana zamjenjuje funkcije likova, no dok je u romanu premještanje protivnika riješeno jednostavnim postupkom zamjene mjesta, gdje protivnik u kulminaciji nije Holoferno, nego Joakim, tj. gdje protivnički tabor nije asirski šator nego Betulija, Pobjednica Judit ne dovodi u pitanje Holoferna kao protivnika, nego joj se događa veća nesreća, protivnici se umnožavaju. Zbog borbe za vlast i političkih interesa, Juditi se kao još jedan protivnički tabor uz Holofernov suprotstavljaju Ozija i Akior. Oni međutim sudjeluju u stvaranju epske slike o Juditi: »Prva pri oltaru tijekom bogoslužja, / Posljednja za stolom što obiljem vabi, / Mudra ko patrijarh, pobožna ko rabbi, / Tiha, smjerna, čedna bila je međ nama / Uzor domoljublja, časna žena, dama; (...) Najbolja međ nama, ures našem gradu...« Glas s neba nadopunjuje tu sliku, ali bez patosa, javljajući se kao leitmotiv apelativima: »Judit, djevojčice moja! Ljepotice moja, ratnice moja«. Pokojna Judita odjevena je u bijelu haljinu, s vijencem bisera na čelu, duge, raspletene crvene kose, bijelih obraza, a modrih usana«, ali mirna i sretna, jer ide ususret svojem voljenom mužu Manašu. Duga raspletena crvena kosa najdojmljiviji je podatak za vizualizaciju junakinje, a sliku o njoj upotpunjujemo postupno iz priče o njezinu životu. Do izražaja dolazi Senkerova sklonost naturalističko-ekspresionističkom, što koristi i na drugim mjestima, primjerice u opisu umiranja Betuljana pod opsadom. To je prostor pasa koji razvlače utrobu, ptica koje kljuju oči, štakora koji progrizaju kožu, a nasuprot njemu prostor zadaha pečenja, vina, psovski i znoja. Općenito govoreći posebnu pozornost autor posvećuje motivima kose i noktiju, a to su dijelovi ljudskoga tijela koji odolijevaju prolaznosti. Tu je najzanimljiviji dvostruki opis smaknuća Holoferna, najprije u drugom prizoru, kada je Judita prikazana rasute kose, slomljenih noktiju i sleđenih usana, što je velika novost u prikazu »junačkoga ubojstva«, a zatim i u mnogo podrobnijem opisu stjecaja okolnosti, u šestom prizoru, gdje Judita, budući da je žena a žene su fizički slabija bića, po načelu vjerodostojnosti, ne prema Bibliji nego prema zdravom razumu, ubija Holoferna ne dekapitacijom nego probivši ga mačem u srce, a posao »dovršava« dječak-rob odsutno, ali strpljivo pileći Holofernovu glavu. Judita je Senkeru zanimljiva i u bijegu: ide kroz tabor polako, bosih nogu, raspletene kose, jednom rukom nestašno njiše košaru, drugom vuče maramu po tlu. Judita nije sokol, kao u Marulića, nije ni Mojsije, kao u Gavranovoj usporedbi, Judita je u svojoj misiji ljepotica – lutka. A ako treba reći nekoliko riječi o njezinim tjelesnim dražima, dovoljno je navesti repliku onih koji je promatraju i procjenjuju, dakle Ozije i Ahiora: ona nije idealna, ali je muški ideal ljepote (leksički) ironiziran. Kažu:

Nekaj mesa ima... Samo safta fali (V, str. 37)

Judita je za njih »koka«.

Koliko je Gavran konzervativan pripovjedač, dokazuje i njegov opis kićenja Judite. On je izgrađen na biblijskom diskursu tvoreći paralelizme s *Knjigom o Juditi*, a u manjoj mjeri s Marulićevim epom:

Svuče sa sebe kostrijet, skide udovičke haljine, opra vodom tijelo, namaza mirisavom mašću, počešlja kosu i stavi prevjes na glavu, odjenu se u svečane haljine u koje se odijevala dok je još živio muž njezin Manaše. Obu sandale, metnu narukvice, ogrlice, prstenje, naušnice i sav nakit: uresi se što je mogla ljepše da bi očarala oči ljudi koji je budu gledali...

Knjiga o Juditi, IV

Otiđoh svojoj kući i svukoh udovičke halje. Oprah svoje tijelo u dragocjenoj vodi, namazah se mirisavom mašću, počešljah kosu i stavih prijevjes na glavu, pa se odjenuh u svečane haljine u koje sam se odijevala dok je još živio muž moj Manaše. Obuh sandale, metnuh narukvice, ogrlice, prstenje, naušnice i sav nakit.

Miro Gavran: *Judita*, str. 85

Senker naprotiv Juditinu metamorfozu iz ucviljene udovice u zamamnu zavodnicu prikazuje (post)modernističkim stilom razotkrivanja i ogoljavanja samoga čina kićenja otvarajući upravo u tom »klasičnom« mjestu priče o Juditi prostor humorno-provokativnoga mišljenja: Juditu Ahior i Ozija savjetuju da obuče zlato, svilu, tanku odjeću »da se vide cice«, da raspusti kosu, da stavi »farbu na lice«, ukratko prikazuje preobrazbu Judite »iz čedne biblijske udovice u napirlitanu barsku damu«. Ipak, treba upozoriti da je ovakav provokativan opis »dotjerane žene« u potpunosti u funkciji karakterizacije dramskih osoba, a poglavito istinske čistoće glavne junakinje (tjelesne i duhovne). Senkerovo je zrcalo, u kojemu se Judita ogleda, progresivno tumačenje Marulićeva epa. Stoga je prizor kićenja adaptacija: kako je Marulić od Judite učinio ljepoticu po renesansnoj mjeri, tako je Senker našminkanu Juditu prilagodio vulgarnijim standardima modernoga vremena. U istom ključu treba čitati i transpozicije ratne situacije, s višestrukim aluzijama na uvjete hrvatskoga domovinskoga rata na kraju XX. stoljeća (primjerice, motiv pjesama iz neprijateljskoga tabora).

Pomaci u određenju junakinje imali su utjecaja na fabularnu okosnicu. Uplećući elemente podobne za psihoanalizu i feminističku kritiku, erotizirajući Juditu s primjesom danas svjetski »popularnoga« homoseksualizma, Gavran je ipak izgradio konzervativan zaplet. Iako je iskoristio sve što bi zadovoljilo suvremenu književnu kritiku, u fabularizaciji je jednostavnim postupkom zamijenio polove, a Juditu prikazao u »klasičnom« sukobu ljubavi i dužnosti, pri čemu, opet

»klasično«, pobjeđuje dužnost. Nasuprot njegovoj poetici »pièces bien faites«, Senker unosi brojne inovacije. I on doduše poseže za psihoanalizom, donedavne tabu-teme dotiče ovlaš, prebacujući perverzije na Holoferna i njegovu biseksualnost, ali njegov pripovjedni lûk napinje područje u koje je suvremeni čovjek duboko uronjen: Judita je žrtva politike.

Opisi Judite kakve nam nude Gavranov i Senkerov tekst dostatni su za raspoznavanje intertekstualnih veza koje su uspostavljene koliko prema starozavjetnom predlošku, toliko i prema Marulićevu spjevu. No oni preuzetim činjenicama traže uzroke i povode i oblikuju nove žene – Gavranova Judita je zlostavljana žena, koja je našla ljubav u naručju protivnika svojega naroda i kojega je ubila pod pritiskom javnoga srama. Njezinoj ljepoti nije pridana pozornost veća od ponavljanja epiteta. Senkerova Judita je hrabra i nepokolebljiva žena koja se pretvara u krvnika iz ljubavi prema svojem pokojnomu mužu u osvetničkom pohodu neutješne udovice, koja gine iz političkih razloga, ali koja spremno daruje unutarnjem protivniku, Oziji i Ahioru, lažnu pobjedu nad svojim životom, kao što im je darovala i onu istinsku, nad Holofernom. Juditi je, jer je bila premoćna i preopasna, postumno dodijeljena vječna slava, a Oziji i Ahioru vlast i čast. Ona svoju ljepotu ne doživljuje kao svoju bit, ne treba je, ali je iskorištava, dok je se ona sama boji. Nju ne zanima kićenje i šminka, njoj je važna istina.

Inzistiranje na motivu istine i laži otvara konačno i jedno posve novo poglavlje u proučavanju suvremenoga čitanja *Judite*. Senkerova Pobjednica Judit je utjelovljenje istine: ona ne želi hiniti ono što nije, ona svojem Manaši priča sve svoje snove, makar i nedolične, i time pridobiva njegovu ljubav. Ona zbog istine gubi život, jer vlastodršci drže da bi bilo uputnije u javnost pustiti samo fraziranu priču. Konačno, ona ni u asirskom taboru ne izgovara laži, Holofernu cijelo vrijeme govori samo istinu: došla je Holoferna uvesti u Betuliju, ali nakon što prođe kroz »neka druga vrata, o kojima ni sanjao nije«. (VI, str. 46). Govori mu u metaforama, koje Holoferno ne uspijeva dokučiti. Dok se biblijski Juditin govor na pojedinim mjestima može čitati kao dvoznačan, i dok Marulić mora posebno braniti Juditine laži, Senker naglašeno repetitivno i uspješno pronalazi načina da Juditu opiše kao heroinu čistoće i istinoljubivosti. Priča koja je do nas došla, od biblijskih zapisa do danas, prema Senkeru je ona izmijenjena priča koja je odgovarala muškom svijetu politike. Time je Senker, u odnosu na Gavrana, proširio intertekstualni krug na područje oko Judite, kojim su se najbučnije bavili teolozi i književni povjesnici. Za upućena čitatelja, u tekstu prikazanja povezoao je dva Marulićeva djela.

Prikazanje kao najnovija hrvatska književna inačica *Judite*, tiskana 2004. godine, upućuje dakle da cjelinu Marulićeve *Judite* zatvara *De institutione bene vivendi*, kao tekst bez kojega više ne može biti suvremenih zrelih interpretacija Juditina karaktera. U *De institutione bene vivendi* Marulić se ponovno koristi motivom legende o Juditi u glasovitom poglavlju o istini i laži (knjiga IV, poglavlje IV. *O gajenju istine i izbjegavanju laži*) da bi na primjeru Juditina pretvaranja pred Holofernom učvrstio odredbu istine i odijelio Juditin čin od pojma grijeha. Budući da je takvo Marulićevo tumačenje istine izazvalo brojne polemike te je *Institucija* kroz povijest ostala obilježena kao djelo koje je moralo biti »pročišćeno« po

kriterijima popisa zabranjenih knjiga (*Index librorum prohibitorum*), suvremenim poznavateljima Marulićeve *Judite* ostaje kao popudbina problematizacija istine i laži. Zbog konotacija kojima je *Judita* do danas opterećena kroz povijest, *Institucija* je uz *Juditine* marginalije i posvetu, jedan od neizostavnih tumača Marulićeve spjeva te zahvaljujući Senkerovoj transpoziciji *Judite*, rasprava o Juditinim metamorfozama ovom prigodom završava mišlju na ovogodišnju (2006.) slavljenicu *Instituciju*. »Nitko joj te prijevare nije uzeo za grijeh, već svi kovahu u zvijezde njezin čin.«²² Senker taj problem »pročišćuje« udvajanjem »političke« i »osobne« priče i pomiče Juditu prema idealu Istinitosti čineći od njega okosnicu prikazanja i vraćajući Juditi dostojanstvo, veličinu tradicionalnih heroja i heroína, čiji se potezi mogu opravdati u kodovima našega doba, baš kao što je i Marulić, ali na drukčiji način, pravdao svoju *Juditu Institucijom* za duh vremena humanizma i renesanse.

Cvijeta Pavlović

METAMORPHOSES OF JUDITH (MARULIĆ-GAVRAN-SENKER)

Three Croatian treatments of the Biblical book of *Judith* are analysed in the paper: Marko Marulić: *Judita* (1501), Miro Gavran: *Judita* (2001) and Boris Senker: *Pobjednica Judit* (2002-2004). These works recast the character of the Old Testament heroine in complex operations, endeavours to meet the reader's/spectator's horizon of expectations coming to the fore, while an equal stress is placed upon the author's erudition as he plays with the traditional fabula. These three treatments have been produced in three genres: the epic, the novel and the drama. In the context of the tradition of the given literary kinds, the narrative and dramaturgical procedures throw light on the aesthetic formations of the Renaissance and post-modernism, and respond to issues concerning the metamorphoses the Judith character had to pass through to remain an interesting subject through the ages. Especial attention is paid to the problem of the female character, the tragic heroine, who evades the role of victim and emerges as vanquisher. A particular feature of all the Croatian Judiths, in conjunction with a character that earns for her the quality of being set apart and solitary, is the area of her provocativeness, of which all the authors have made abundant use.

---

²² Marko Marulić: *Institucija II*, Književni krug Split 1987, str. 199.